

*Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України*

Сучасний урок української мови: компетентнісно орієнтовані цілі і структура

Анотація

У статті розкриваються особливості уроків української мови в початкових класах в умовах реалізації компетентнісного підходу, зокрема, визначення компетентнісно орієнтованих цілей, зміни у структурі, застосування інтерактивних способів навчальної взаємодії, рефлексії.

Компетентнісно орієнтований урок, цілі уроку, структура уроку, способи навчальної взаємодії.

Аннотация

В статье раскрываются особенности уроков украинского языка в начальных классах в условиях реализации компетентностного подхода, в частности, определение компетентностно ориентированных целей, изменения в структуре, использование интерактивных способов учебного взаимодействия, рефлексии.

Компетентностно ориентированный урок, цели урока, структура урока, способы учебного взаимодействия.

Annotation

The article considers the special features of the Ukrainian language lessons in primary school under conditions of implementation of competence approach, particularly the competency oriented objectives, changes in the structure, the use of interactive methods of learning interaction, reflection.

Competence-oriented lesson, lesson objectives, lesson structure, ways of study interaction.

Реалізація компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів української мови передбачає не лише оновлення змісту початкової мовної освіти, добір ефективних методів, прийомів, засобів навчання, а й пошук раціональних форм організації навчальної діяльності. Компетентнісно орієнтовані форми навчання передбачають постійну активну взаємодію всіх учасників навчального процесу, тобто «колективне, групове навчання у співпраці, де і учень, і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами

навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють». [О. І. Пометун]

На вимогу часу в практиці шкільного навчання стали поширеними інтерактивні технології, які охоплюють різні форми кооперативного та колективно-групового навчання, зокрема: робота в парах, малих групах, ротаційні трійки, карусель, акваріум, мікрофон, незакінчене речення, мозковий штурм тощо. Однак серед усього розмаїття форм організації навчання основне місце займає урок – головний модуль навчального процесу. Ця форма навчання існує вже понад 350 років. Аналіз історії розвитку уроку свідчить про те, що він «постійно зазнавав змін у своїй побудові внаслідок зміни вимог до якості освіти, що їх висували в різні часи перед школою влада, суспільство та педагогічна наука». [О. Я. Савченко]

Що вкладають в сутність уроку сучасні вчені? У сучасній педагогічній літературі існують різні визначення поняття «урок». Однак найповнішим, на нашу думку, є формулювання, запропоноване В. О. Сластьоніним: «Урок – це така організаційна форма навчання, за якої вчитель упродовж точно визначеного часу керує колективною пізнавальною діяльністю постійної групи учнів (класу) з урахуванням особливостей кожного з них, використовуючи засоби і методи роботи, які створюють сприятливі умови для того, щоб усі учні оволодівали основами навчального предмета безпосередньо в ході заняття, а також для виховання і розвитку пізнавальних здібностей і духовних сил школярів». [В. О. Сластьонін]

Визначення поняття «сучасний урок» в педагогічній літературі останніх років зробив Ю. А. Конаржевський. На його думку, сучасний урок – це насамперед урок, на якому вчитель уміло використовує всі можливості для розвитку особистості учня, її активного розумового зростання, глибокого й осмисленого засвоєння знань, для формування її моральних основ.

Зробимо спробу визначити, яким має бути сучасний урок української мови в початковій школі в умовах реалізації компетентнісного підходу. Насамперед, спрямованим на формування в учнів складників

компетентностей: комунікативної, соціокультурної й уміння вчитися. Крім того, як зазначає О. Я. Савченко, сучасний «урок – це середовище суб'єкт-суб'єктної та полісуб'єктної взаємодії, в основі якої – співпраця, співтворчість учителя з учнями, набуття ними не лише пізнавального, а й соціального досвіду». А це передбачає зміни у визначенні цілей уроку, у його структурі, в організації навчальної взаємодії учнів на уроці, доборі методів, прийомів, засобів навчання.

Нового підходу потребує також **формулювання теми** уроків української мови. Зазвичай у ньому зазначався мовний матеріал, вивченню якого присвячувався урок (наприклад: «Спонукальні речення» або «Дієслова минулого часу»). Нова редакція Державного стандарту початкової загальної освіти (Освітня галузь «Мови і літератури») та нова програма з української мови для 1-4 класів (2011 р.) визначають основною мовленнєву змістову лінію. Тому мовленнєвий розвиток молодших школярів має бути не лише обов'язковим, а й пріоритетним на кожному уроці мови. Вивчення ж теоретичного мовного матеріалу, згідно з новими нормативними документами, мотивується тим, що він є необхідним засобом спілкування. З огляду на це, у формулюванні теми уроку доцільно заявляти два компоненти – мовний і мовленнєвий (наприклад: «Питальні речення. Побудова діалогу» або «Велика буква у кличках тварин. Редагування тексту шляхом усунення невиправданих повторів»). Таке формулювання теми уроку передбачає опрацювання певного мовного матеріалу і застосування його в процесі виконання мовленнєвих вправ і завдань.

Залежно від теми кожний урок має певні дидактичні цілі. Під час **визначення цілей** компетентісно орієнтованого уроку української мови радимо брати до уваги такі аспекти:

- 1) програмові вимоги до рівня засвоєння конкретного навчального змісту кожної з чотирьох змістових ліній – мовленнєвої, мовної, соціокультурної і діяльнісної;

2) місце і завдання конкретного уроку в системі уроків, відведених на засвоєння певної мовної теми (розділу), формування певного мовленнєвого уміння;

3) наявність умов для формування на уроці конкретних загальнонавчальних умінь і навичок;

4) виховний потенціал дібраного до уроку дидактичного матеріалу.

Навчальні цілі уроку мови передбачають формування в учнів певних мовних знань (понять, уявлень, правил), умінь пояснювати і застосовувати ці знання, формування мовленнєвих умінь, розширення досвіду мовленнєво-творчої діяльності школярів.

Орієнтиром у формулюванні навчальних цілей уроку є визначені в програмі з української мови державні вимоги до рівня засвоєння змісту мовної і мовленнєвої ліній. Слід також брати до уваги, яке місце займає урок в системі уроків, присвячених вивченню теми чи розділу. Залежно від цього буде зрозумілим, на якому рівні учні мають засвоїти програмовий матеріал на конкретному уроці: одержати уявлення про мовні одиниці чи знати їх істотні ознаки, розпізнавати мовні одиниці або явища чи застосовувати правила їх уживання, використовувати мовні знання й уміння на репродуктивному чи творчому рівнях.

З огляду на зазначене, у формулюванні навчальних цілей варто використовувати словосполучення «формувати уявлення...», «ознайомити з істотними ознаками...», «розширити знання...», «удосконалювати вміння застосовувати...», «систематизувати знання...», «збагачувати мовлення...», «формувати вміння будувати...» тощо.

Розвивальні цілі передбачають роботу над розвитком мислення учнів (формуванням умінь аналізувати, порівнювати, встановлювати і пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки, узагальнювати, доводити тощо); розвитком самостійності у навчанні (формуванням умінь працювати за зразком, виконувати завдання з коментуванням своїх дій, самостійно застосовувати правило, здійснювати самоперевірку); розвитком умінь

застосовувати знання в нових ситуаціях, співпрацювати з іншими учасниками навчального процесу тощо.

У визначенні розвивальних цілей слід орієнтуватися на програмові вимоги до результатів реалізації діяльнійшої змістової лінії. До уваги необхідно брати також особливості конкретного навчального матеріалу і вікові можливості учнів.

Виховні цілі пов'язані з формуванням світогляду, цінностей, моральних переконань, патріотичних почуттів, етичних, естетичних якостей особистості. Виховання на уроці мови здійснюється на основі змісту текстового матеріалу, використаного авторами підручників або вчителем для опрацювання мовної і мовленнєвої тем, дібраних методів навчання, способів організації навчальної взаємодії учнів.

Під час визначення виховних цілей уроку доцільно орієнтуватися на програмові вимоги до результатів засвоєння змісту соціокультурної лінії, враховувати можливості навчального змісту, міжпредметні зв'язки, наступність і перспективність у вихованні молодших школярів.

Зважаючи на те, що цілеспрямоване виховання – довготривалий процес, слід ставити такі цілі, які посилено досягти на даному уроці. Саме з таких міркувань недоцільно у формулюванні виховних цілей використовувати дієслова доконаного виду (сформувати, виховати). Точніше буде вживати фрази з дієсловами незавершеної дії: «сформувати позитивне ставлення...», «виховувати почуття вдячності...», «пробуджувати прагнення...» тощо.

Компетентнісно орієнтоване навчання української мови вимагає певних змін у *структурі уроку*.

Сучасний урок повинен захоплювати учнів, пробуджувати інтерес до навчальної діяльності, формувати навчально-пізнавальні вміння, здатність до самоорганізації, самонавчання, самоперевірки, самоконтролю, рефлексії, виховувати соціально активну, цілеспрямовану, культурну, ерудовану особистість, здатну співпрацювати в колективі. З огляду на це,

обов'язковими структурними компонентами (етапами) сучасного уроку української мови в початковій школі мають бути:

- а) організаційний момент;
- б) мотивація навчання;
- в) визначення теми і мети уроку;
- г) навчально-пізнавальна діяльність учнів;
- г) застосування мовних знань і вмінь;
- д) мовленнєво-творча діяльність;
- е) підсумок уроку.

Охарактеризуємо вимоги до кожного з цих етапів в умовах реалізації компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів української мови.

Мета *організаційного* етапу – здійснити або перевірити підготовку робочого місця учнів до уроку (порядок на парті, наявність необхідного навчального приладдя), зосередити увагу школярів, забезпечити готовність до навчальної діяльності.

Актуальність цього етапу у початкових класах зумовлена тим, що саме в період молодшого шкільного віку навчання стає провідним видом діяльності дітей. А тому формування навчально-організаційних умінь і навичок – складника ключової компетентності уміння вчитися, має не менш важливе значення, ніж засвоєння навчального змісту предмета «Українська мова».

У першому класі організаційні хвилини варто присвячувати формуванню уміння організовувати своє робоче місце. Для цього доцільними будуть запитання такого змісту: *Який предмет вивчатимемо на цьому уроці? Яке навчальне приладдя для цього треба мати? Де повинна лежати кожна річ?* Відповідь на кожне запитання озвучує один учень, а всі інші виконують відповідні дії – дістають і кладуть на потрібне місце необхідне навчальне приладдя. З часом, коли організаційна навичка буде сформована, така робота замінюється взаємоперевіркою та самоперевіркою готовності робочого місця до уроку.

Ефективність організаційного етапу підвищиться, якщо його проводити у формі гри, змагання, з використанням казкових персонажів.

Мета *мотиваційного* етапу – сфокусувати увагу учнів на навчальній проблемі й викликати інтерес до вивчення нового матеріалу. Адже суб'єкт навчання має бути налаштований на процес пізнання, мати в ньому особисту зацікавленість, усвідомлювати, що і навіщо робитиме на уроці. Без внутрішніх мотивів і мотивації навчальної діяльності неможливо досягти ефективності в навчанні.

На етапі мотивації доцільно створювати проблемні ситуації, ставити проблемні запитання, пропонувати виконати завдання, які потребують нових знань. Використання таких прийомів інтригує учнів, викликає подив, здивування, стурбованість, породжує бажання подолати труднощі, знайти вихід із ситуації, спонукає до навчально-пізнавальної діяльності.

Мотивація має бути пов'язана з темою уроку, готувати учнів до її сприйняття, налаштовувати на опанування нового навчального змісту з метою розв'язання проблем, з якими школярі зіштовхнулися.

На матеріалі мотиваційного етапу здійснюється *визначення теми і мети уроку*. У 1-2 класах їх формулює і повідомляє вчитель. Починаючи з третього класу, до визначення теми й мети слід залучати учнів. Зіштовхнувшись із певною проблемою, школярі роблять висновок, яких знань чи умінь їм бракує, щоб виконати поставлене завдання. Мовний матеріал, який забезпечить ці знання, є темою уроку, а результат його засвоєння – його метою.

На етапі визначення теми і мети уроку важливо забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності і її результатів, тобто, над чим будуть працювати і чого повинні досягти. Це сприятиме цілеспрямованій роботі школярів на кінцевий результат.

Тему, мету і план уроку доцільно фіксувати на дошці (записувати, використовувати умовні позначення). Це допоможе контролювати процес

навчальної діяльності на уроці, раціонально розподіляти час, ефективно провести підсумок уроку.

Досягти результатів, передбачених темою і метою уроку, учні зможуть у процесі *навчально-пізнавальної діяльності*, яку ми виділяємо як наступний етап компетентісно орієнтованого уроку. Мета цього етапу – усвідомлене засвоєння школярами навчального матеріалу в процесі активної розумової діяльності, яка передбачає виконання певних розумових операцій: спостереження за мовними одиницями і явищами, їх аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, узагальнення своїх спостережень, думок, формулювання під керівництвом учителя висновків, правил.

Ефективними прийомами на цьому етапі уроку будуть: евристична бесіда, проблемні запитання і завдання, дослідження мовного явища (наприклад, що відбувається зі словом, якщо його змінювати за питаннями), порівняння мовних одиниць з метою встановлення подібних та відмінних ознак, пошук шляхів чи способів розв'язання життєвих мовленнєвих ситуацій тощо.

Зважаючи на вікові особливості учнів молодшого шкільного віку та враховуючи відсутність досвіду навчально-пізнавальної діяльності, учитель повинен бути спочатку керівником, потім співучасником, а пізніше – спостерігачем і коректором процесу дослідження, пізнання і засвоєння учнями мовного і мовленнєвого навчального матеріалу.

Цінним у процесі формування навичок самостійного опанування знань, умінь, способів дій є використання різноманітних засобів: ілюстративного матеріалу, схем, таблиць, зразків, пам'яток, алгоритмів тощо.

Добираючи методи, прийоми, засоби навчально-пізнавальної діяльності, важливо враховувати фактори впливу на її ефективність, зокрема:

– навчальний матеріал повинен бути значимим і цікавим для дітей, вони мають усвідомлювати його необхідність;

– поставлена проблема чи завдання повинні бути посильними для школярів;

– успіх у навчанні має досягатись не за рахунок спрощення завдань, а за рахунок формування в учнів бажання і вміння долати труднощі;

– кожний учень повинен просуватися в навчанні своїм темпом і з постійним успіхом, з огляду на це, важливим є індивідуальний і диференційований підходи, дозування складності завдань;

– активність сприймання й осмислення учнями навчального матеріалу залежить від здатності вчителя зробити його цікавим, захоплюючим (учнів потрібно не примушувати вчитися, а захоплювати навчанням);

– навчально-пізнавальна діяльність має здійснюватись у тісній співпраці учня з учителем, іншими учнями;

– принципово важливо, щоб діти в процесі навчально-пізнавальної діяльності переживали радість відкриття, щоб у них формувалась віра в свої сили і пізнавальний інтерес.

Після відкриття нових знань, правил, способів дій необхідно навчити дітей використовувати їх в усному мовленні та під час виконання письмових завдань. Адже тільки застосування забезпечить свідоме і міцне засвоєння теоретичних знань з мови і формування мовних умінь. Саме в цьому полягає мета наступного етапу сучасного уроку української мови – *застосування мовних знань і вмінь*.

На цьому етапі учням доцільно пропонувати завдання різних когнітивних рівнів: спочатку репродуктивні, які виконуються за зразком, потім конструктивні, що передбачають застосування знань і вмінь в дещо зміненій ситуації, і, нарешті, творчі, коли застосування знань і вмінь відбувається в новій ситуації без зразка.

З метою забезпечення мотивації навчання на цьому етапі уроку важливо використовувати завдання, різні за способом виконання: відкритого типу, що виконуються письмово, закриті тестові завдання, що передбачають

вибір правильної відповіді з поданих варіантів, завдання на встановлення відповідності, послідовності, на доповнення, на вилучення зайвого тощо.

Застосування нових мовних знань і вмінь необхідно поєднувати з повторенням і закріпленням раніше вивченого матеріалу. Це забезпечить міцність, гнучкість знань і їх цілісність.

Обов'язковим етапом компетентісно орієнтованого уроку української мови має бути *мовленнєво-творча діяльність*. Мета цього етапу – розвиток мовленнєвих умінь і застосування в процесі мовленнєвої діяльності мовних знань.

Зазначимо, що розвиток мовленнєво-творчих здібностей учнів є одним із засобів мотивації вивчення теоретичних знань з мови, застосування яких необхідне під час побудови усних і письмових висловлювань. Адже в процесі відновлення деформованих речень, текстів, складання діалогів, побудови усних і письмових переказів і творів учні застосовують знання й уміння з лексики (добирають точні слова для висловлення думки, синоніми з метою уникнення невинуватених повторів, виражальні засоби з метою висловлення власного ставлення до того, про що йдеться в тексті), граматики (правила орфографії й пунктуації, сполучуваності слів), стилістики (правила побудови й оформлення тексту).

З огляду на це, добираючи мовленнєво-творчі завдання, учитель має передбачити застосування під час їх виконання знань і вмінь, засвоєних на попередніх етапах цього уроку. Наприклад, під час вивчення твердих і м'яких приголосних звуків доцільним буде мовленнєво-творче завдання такого змісту:

Прочитай слова.

Сплячка, залягати, барліг, спить.

• *Про яку тварину можна розповісти цими словами? Склади і запиши розповідь (2-3 речення), використовуючи подані слова.*

Виконуючи це завдання, другокласники застосовують уміння правильно позначати м'якість приголосних звуків відповідними буквами в

процесі написання твору-мініатюри, переконуючись у необхідності вивчення мови як засобу грамотного висловлення думки.

Перевірка результатів навчальної діяльності учнів на уроці здійснюється під час *підсумку уроку*. Метою цього етапу є зіставлення досягнутого з цілями, поставленими на початку уроку, залучення дітей до рефлексивного аналізу власної діяльності.

Під час підсумку уроку необхідно з'ясувати: що вивчали на уроці, які знання отримали, для чого вони потрібні, коли і як їх треба застосовувати (навести приклади), які труднощі виникали під час уроку, чи вдалося їх подолати, яким чином, що для учнів залишилось незрозумілим, над чим ще треба працювати, як кожний учень оцінює свою роботу на уроці.

Самооцінку в 1-2 класах можна здійснювати за допомогою використання символів: смайликів, що передають різний емоційний стан, кольорових фішок тощо. У 3-4 класах можна пропонувати оцінити свою роботу в балах, наприклад, поставити собі від 0 до 3 балів за кожним із показників:

- 1) я активно працював(ла) на уроці;
- 2) я давав(ла) правильні відповіді на запитання;
- 3) я виконав(ла) усі завдання самостійно;
- 4) я допомагав(ла) своїм однокласникам, доповнював(ла) їх відповіді.

Підсумок уроку має бути чітким, конкретним, спрямованим на виявлення як досягнень, так і невдач у навчанні, спонукати дітей до самооцінки власної навчальної діяльності, стимулювати прагнення до пізнання нового.

Підсумовуючи викладене, можна визначити загальні вимоги до сучасного уроку української мови:

– кожний урок повинен реалізувати комплекс взаємопов'язаних навчальних, розвивальних і виховних цілей, спрямованих на формування компетентностей: комунікативної, соціокультурної й уміння вчитися;

– усі навчально-виховні цілі мають бути зорієнтовані на особистість учня і спрямовані на досягнення конкретних результатів у його навчанні, розвитку і вихованні;

– сучасний урок української мови повинен будуватися на засадах комунікативно-діяльнісного підходу, який передбачає мовленнєву спрямованість уроку, підпорядкування вивчення мовних знань завданням мовленнєвого розвитку учнів, формуванню навичок вільного володіння мовою в різних ситуаціях спілкування;

– сучасний урок повинен бути емоційним, викликати інтерес до навчання, породжувати потребу в знаннях, тому на ньому має діяти широкий і цілеспрямований діапазон засобів мотивації навчальної діяльності учнів;

– визначати тип уроку, продумувати й обґрунтовувати його структуру необхідно з урахуванням його місця в системі уроків певної теми чи розділу;

– кожний урок має бути пов'язаний з попереднім і наступним уроками;

– в системі уроків повинно функціонувати поступове ускладнення навчальних, розвивальних і виховних цілей, орієнтованих на формування в учнів міцних знань, умінь, навичок, мотивів, ставлень, якостей особистості;

– залежно від змісту, цілей уроку та рівня підготовки учнів необхідно добирати раціональні інтерактивні методи, прийоми навчання, які б забезпечували навчально-пізнавальну активність учнів, поєднання різних **способів** організації навчальної взаємодії на уроці;

– усі використані на уроці методи, прийоми, засоби навчання і **способи** організації навчальної взаємодії учнів мають підпорядковуватись досягненню поставлених цілей;

– у підсумку сучасного уроку передбачена обов'язкова рефлексія, під якою в педагогіці розуміють вміння учня аналізувати свою навчальну діяльність, оцінювати її результати, визначати свої досягнення і потреби та перспективи подальшого навчання.

На ефективність сучасного уроку впливають також використання диференційованого підходу в навчанні учнів, дотримання норм педагогічної

етики, забезпечення оптимального для даного колективу дітей темпу уроку, своєчасна зміна видів діяльності, дотримання гігієнічних умов праці, постійна активізація уваги дітей, забезпечення ситуації успіху кожного учня.

Варто також зазначити, що продумана і запланована вчителем структура уроку не повинна бути догмою. Вона може змінюватись залежно від непередбачених ситуацій, які виникають у ході навчального процесу. Педагогічна майстерність сучасного вчителя полягає в його здатності швидко реагувати і знаходити ненав'язливий та цікавий вихід із таких ситуацій у такий спосіб, щоб це не зашкодило реалізації головної мети уроку, яка полягає в навчанні, вихованні і розвитку особистості учня.

Література

1. Конаржевский, Ю. А. Анализ урока [Текст] / Ю. А. Конаржевский. – М.: Педагогический поиск, 2000. – 126 с.
2. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – с. 10-70.
3. Пометун, О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; за ред. О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
4. Савченко, О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
5. Слостёнин, В. А. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений [Текст] / В. А. Слостёнин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М.: Академия, 2004. – 576 с.